

---

# Dehumanizacija, nato diskriminacija: struktura, soslednost in vpetost v socialne procese

*Irena ŠUMI\**

## **Povzetek**

Že vsaj dobro desetletje je izraz dehumanizacija v pomenu razčlovečenja človeške osebe ali skupine oseb v občini rabi tako v strokovnih družboslovnih legah kot tudi v vsakdanjem govoru. Vse do nedavnega znotraj družboslovja in humanistike ni dosegel kakšne temeljite analize pomena, očitno zato, ker se je slednji zdel samoumeven in mišljen predvsem kot moralno obsojanje atributov in učinkov tistih dejanj v socialnem procesu, ki kršijo zlasti človeško dostojanstvo; dolgo časa je bil domena psiholoških in socialnopsiholoških raziskav. Precej bolj utrjeno rabo ima pojem diskriminacija, ki v strokovni literaturi prinaša več členitev tipov diskriminacije glede na socialne procese, v katerih se diskriminacija demonstrira ali je konstitutiven del teh procesov. Članek prinaša analizo obeh pojmov, dehumanizacije in diskriminacije, njuno povezanost kot poimenovanj za sekvenco socialnih procesov, in razgrinja odnos med njima. Članek govori posebej o problematiki hierarhičnih in tekmovalno orientiranih socialnih sistemov, ki so podvrženi ideološkemu procesom nenehne »demokratizacije« lastnega ustroja, da prikrivajo temeljne, vgrajene napetosti v sistemu; prikazana je ena pot analize te notranje tenzije, ki je znana pod imenom iliberalna demokracija. V Sklepu so prineseni nekateri zaključki.

**Ključne besede:** dehumanizacija, diskriminacija, hierarhična družba, iliberalna demokracija

---

\* **Irena Šumi**, dr. antropologije, docentka, Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani

**Irena Šumi**, PhD Anthropologist, Assistant Professor, Faculty of Social Work, University of Ljubljana

## **Dehumanization, then Discrimination: Structure, Sequence and Embeddedness in Social Processes – Abstract**

For at least a decade, the term dehumanization has been used in the sense of degrading a person or a group of people, both in social science circles and in everyday language. Until recently, it was not subjected to a thorough analysis in the social sciences and humanities, apparently because it was taken for granted that it stands for primarily a moral condemnation of the effects of actions in the social process that violate human dignity. For a long time it was in the domain of psychological and social-psychological research. Discrimination has a much more established usage, involving several subdivisions of types of discrimination in the specialized literature according to the social processes in which discrimination manifests itself or is a constitutive part of these processes. The article brings an analysis of the two concepts, their connection in the sequence of social process, and outlines the relationship between them. In conclusion, the article addresses the problem of hierarchical and competitive social systems that are subject to ideological processes of constant »democratization« of their own structure in order to hide the underlying, constitutive tensions in the system. The notion of “illiberal democracy” is presented as a path of analysis of these tensions. In the last subchapters, some conclusions are offered.

**Keywords:** dehumanization, discrimination, hierarchical society, illiberal democracy

## **Dehumanizacija**

Že vsaj dobro desetletje je izraz dehumanizacija (dehumaniziranje, dehumanizirajoče) v pomenu razčlovečenja (človeške osebe ali skupine oseb) v obči rabi tako v strokovnih družboslovnih legah kot tudi v vsakdanjem govoru. Vse do nedavnega znotraj družboslovja in humanistike pojem ni dosegel kakšne temeljite analize pomena, očitno zato, ker se je zdel samoumeven in mišljen predvsem kot moralno obsojanje atributov in učinkov tistih dejanj v socialnem procesu, ki kršijo zlasti človeško dostojanstvo. Kot pravi ameriški filozof David Livingstone Smith:

Preden sem začel raziskovati, sem predvideval, da je dehumanizaciji posvečena obsežna raziskovalna literatura. Dejstvo, da se dehumanizacija tako pogosto omenja, tako v popularni žurnalistiki kot v akademskih spisih, me je napeljalo na domnevo (napačno, kot se je izkazalo), da je bila že obsežno raziskana. Potem ko sem začel loviti zapise o dehumanizaciji, se mi je posvetilo:

čepprav so raziskovalci iz najrazličnejših disciplin prepričani, da dehumanizacija igra ključno vlogo v vojni, genocidu in drugih oblikah brutalnosti, so spisi o tej temi osupljivo redki in skopi (Smith 2011: Preface).

V svoji ne tako davni knjižni objavi (Smith 2021: xiii) avtor ponavlja zgoraj navedeno, in dodaja:

Večina akademskih disciplin /.../ je dehumanizacijo obravnavala, kot da bi jo že dobro razumeli. Samo socialna psihologija se lahko pohvali s kolikor toliko obsežno raziskovalno literaturo, ki se sprašuje, kaj se dogaja v glavah ljudi, ki o drugih ljudeh mislijo, da so manj kot ljudje.

Slednji citat je pomemben iz dveh razlogov: prvič, ker razgrinja, da si je dehumanizacijo prisvojila psihologizirana optika, ki dehumanizacijska verjetja označuje predvsem kot mentalno operacijo ali dogajanje v glavah posameznikov, ki po mnenju psihologov Nicka Haslama in Steva Loughnana (2014) vendarle dokaj konsistentno korelirajo z uveljavljenimi socialnimi hierarhijami glede etnične in slojne pripadnosti, spola, oviranosti itd.;<sup>1</sup> in drugič zato, ker je izraz enako nezdvojljeno opomenjen kot opis nečesa skrajno negativnega, celo šokantnega.<sup>2</sup> To je gledanje, ki ga bom v prispevku razrešila takšne izključne povezave. Človeški svet je pojmovno določen z binarnostmi, ki ob trku proizvajajo mejnosti v pomenu in smislu: z drugimi besedami, ne moremo prepoznati absolutnega zla, če nimamo predstave/ideje/izkušnje z absolutnim dobrim. Dehumanizacijo bom zato pojmovala kot modularno, v razponu od skrajne idealizacije do skrajne derogacije.

Še en premislek narekuje tako široko konceptualizacijo dehumanizacije: dodatna komplikacija v svetu človeških pomenov in smislov je namreč obrat 180 stopinj v reprezentacijah/razumevanjih pomena:

- 
- 1 Avtorja v preglednem članku povzameta pet poglobitnih smeri v psihološkem raziskovanju dehumaniziranja: kot najzgodnejše strokovne obravnave navajata avtorja Herberta Kelmana (1927–2022), ki je ključno delo o dehumanizaciji objavil leta 1976, in Ervina Stauba (1938–), psihologa, ki preučuje zlasti psihološke vidike genocida, v letu 1989.
  - 2 V istem besedilu to izrecno razpoznavata tudi Smith sam: »Prav zato, ker je dehumanizacija tako nerazdružljivo vpletena v najhujša grozodejstva, ki so jih ljudje kdaj zagrešili drug proti drugemu, je raziskava /tega pojma/ tako pomembna, v resnici nujna.«

Ta sistemski paradoks je vraččen v vsako socialno akcijo in komunikacijo pomena in smisla ter demonstrira, udejanja in vzdržuje moč oblastniških ideologij. Zgodovinska ilustracija bi bila npr. takšna: zahodna oblačilna norma, ki je stoletja vztrajala, da so krila (edino) primerna obleka za žensko in hlače za moškega, je primer takšne prevedbe anatomskih dejstev v kulturno normo, ki ustoliči natančno nasprotje teh dejstev. Že bežen premislek potrди, da je ženska anatomija veliko primernejša za nošnjo hlač kot moška in moška anatomija za nošnjo kril. Take paradoksalne prevedbe dejstev v njihovo natanko nasprotje v človeškem socialnem svetu niso nepomenljive, stvar nekakšne neumnosti, ali zabavne, temveč eno izmed temeljnih principov tiste posebne človeške propenzitete, kulturotvorja. Za njimi stoji zainteresirana ideološka hegemonija z močjo prisile: v zahodnem svetu je bilo nošenje hlač ženskam prepovedano in kršitve kaznovane. Borke za pravice žensk so situacijo pravilno razumele, saj so pravico do nošenja hlač postavile v samo središče svojih prizadevanj od sredine 19. stoletja dalje.<sup>3</sup>

Smith (2011) v nadaljevanju knjige dokazuje, predvsem na podlagi izsledkov psihologov, da je dehumanizacija predvsem posebno »mentalno stanje«, razločeno od derogacij različnih vrst, na primer animalizacije, objektifikacije, demonizacije itd., ki je praviloma, vendar ne vedno, vezana na skrajno brutalno nasilje, saj meni, da ljudje ne potrebujejo dehumanizacijskih gledanj na soljudi, da so zmožni skrajno brutalnega nasilja nad njimi. Tovrstne iztočnice v približevanju opredelitvi dehumanizacije imajo še več vhodov: na primer notorna pričevanja iz socialno-antropološkega arhiva,<sup>4</sup> ki pravijo, da večina

3 Imenitna knjiga britanskega novinarja Dona Chapmana z naslovom *Nositi hlače* (2017) razkriva zgodovino boja proti tej patriarhalni prisili nad ženskami.

4 Naj dodam, da je prav antropološki arhiv še tudi po drugi svetovni vojni v vsaj nekaj kontroverznih epizodah skušal dokazovati temeljne, (psevdo)biološko pogojene različnosti v človeških vrstah. Ameriški antropolog Napoleon Chagnon (1938–2019) je bil obtožen hudo neetičnega početja na terenu med ljudstvom Yanomamö v Venezueli in sociobiološke interpretacije (1968) njihove družbe, ki naj bi temeljila na izredni nasilnosti in bizarni predniški mitologiji. Ko je bil Chagnon leta 2013 izvoljen za člana v Ameriško akademijo znanosti, je znameniti antropolog Marshall Sahlins (1930–2021) protestno izstopil iz nje. – Manj škandalozen, vendar močno sporen ostaja tudi opus ameriškega antropologa Carlosa Castañede (1925–1998) o njegovih domnevnih izkušnjah s šamanom iz ljudstva Yaqi v Mehiki, katerega kulturno znanje je avtor predstavil kot spiritualno nedosegljivo superiorno. – Obema avtorjema je skupno, da sta svoje knjižne objave prodala v neznanskih nakladah in množici prevodov.

(zlasti neevropskih) ljudstev svojo skupnost imenuje preprosto »ljudje« ali »pravi, (edino) resnični ljudje«, kar naj bi pričalo, med drugim, o tem, da je dehumaniziranje Drugega (vsakega, ki ni član Mi skupine) naši vrsti podobno inherentno, kot je očitno inherentno kognitivno privzajanje realnosti skozi binarne opozicije, se pravi, vzpostavljanje mejnosti v pomenu in smislu. Vprašanje, ki se zastavlja, je: Ali opredelitev dehumanizacije najprej zahteva opredelitev človeškosti?<sup>5</sup>

Nedavno izdan, zajeten priročnik založbe Routledge-Taylor & Francis o dehumanizaciji (Kronfeldner (ur): 2021), ki prinaša avtorske prispevke cele vrste najvidnejših preučevalcev dehumanizacije, v uredničinem uvodu izriše širšo zgodovino rabe pojma in pomenske vloške ter naslovi tudi zgodovinski razvoj nocije o človeškosti: kdo je (bil) vanjo vključen in kdo ne ter kakšne so bile močno premakljive etične (in interesne) meje med »pravim« človeškim in »narobe« človeškim ali zunajčloveškim. »In kako je s tem danes?« se sprašuje avtorica:

Še vedno se pogajamo o mejnostih človeka in še vedno prihaja do priročnega prilagajanja standardov, čeprav so se podrobnosti v strategijah in ontologijah morda spremenile. Prepričanja v »pravo vero«, obrabljena strategija, o kateri poročata Stuurman in Kontler, so za nekatere še vedno osnova aktivne kategorije, ki omogoča razlikovanje med 'pravimi' ljudmi in zmotnimi; za druge sta to strategijo nadomestili zamišljeni skupnosti 'naroda' ali 'rase' itd. Razmišljanje Mi proti Njim ni nikoli povsem izginilo, čeprav so se njegove konture spremenile. Kljub temu je iznajdba človeštva pripeljala do univerzalističnega okvira in sčasoma do resnično globalne dobe z vedno večjo globalno soodvisnostjo ljudi in držav, ki je tako globoka, da so jo nekateri preprosto šteli za samoumevno – dokler se nista njena teža in ranljivost popolnoma razkrili v pandemiji covida-19 leta 2020 (Kronfeldner (ur.), 2021: 2).

---

5 Tako vprašanje izziva zelo optimistične ambicije, kajti za človeka, ki se ima sicer za zelo posebnega in superiornega v živem svetu, je od vsega najbolj nedostopen ravno odgovor na to vprašanje: kaj je človek/človeštvo, kaj pomeni biti človek. Uredniki Paul Baines, Jeroen Vaes in Jacques-Philippe Leyens so se v letu 2014 lotili sistematične preiskave prav tega vprašanja. Poleg vrste psiholoških študij o tem, kako posamezniki dehumanizirajo (infrahumanizirajo) druge na načine, za katere je videti, da so nekakšna stalnica človeške mentalne opreme, volumen prinaša vrsto zgodovinske, antropološke in sociološke ter ekološke uvidov. Cela vrsta avtorjev v tej knjigi nastopa tudi v Kronfeldner (2021).

Avtorica se v nadaljevanju posebej posveča terminološkim precizacijam različnih oblik dehumanizacije, kot so jih izdelali ali uporabili soavtorji v knjigi:

Oblika dehumanizacije se razlikuje glede na idejo o tem, kaj je človek, pri posameznem akterju /.../. To tudi (vsaj delno) pojasnjuje uporabo nekoliko različnih besed za različne oblike dehumanizacije. Leyens et al. (2000) so uvedli izraz 'infrahumanizacija' (v primerjavi z dehumanizacijo), ko so obravnavali stopnjevane oblike diferencialnega pripisovanja sekundarnih čustev, ki veljajo za izključno človeška (in s tem povezano, kaj pomeni biti človek in ne samo drugačna žival). Smith (2011) meri na podobno bifurkacijo, ko uporablja »subhumanizacijo« (manj kot človeško) in »dishumanizacijo« (manj človeško), pri čemer prva vključuje kategorično razliko v bistvu, medtem ko druga opisuje stopnje človeškosti. 'Superhumanizacija' (bolj človeška), 'metadehumanizacija' in 'samodehumanizacija' so prav tako del novejšje literature. Smith (ta zvezek) obravnava prvo in Demoulin et al. (ta zvezek) zadnja dva. /.../Demoulin et al. (ta zvezek) prikazuje, kako se /dehumanizacija/ preučuje v sodobni psihologiji. Izraze, kot so 'zoomorfizem', 'animalizacija', 'simianizacija', 'barbarizacija', 'objektivizacija', 'poblagovljenje', 'instrumentalizacija', 'derivatizacija', 'monstrifikacija', 'deifikacija', 'demonizacija', 'diabolizacija', 'bestializacija', 'verminizacija' in 'toksifikacija', vse srečamo v povezavi z dehumanizacijo (Kronfeldner (ur), 2021:9).

To proliferacijo dehumanizacijskega vokabularja avtorica nekoliko resignirano označi za neizbežno, nato jo strne v presojo končnih posledic vseh oblik in nians dehumanizacije:

Nobenega smisla nima okrajševati kompleksnosti, ki izvira iz različnih oblik, udejanjenj, stopenj, kontekstov in vidikov pri preučevanju /dehumanizacije/. Vendar, z abstraktnega in splošnega vidika obstaja ena plat dehumanizacije, za katero se zdi, da je vedno prisotna: dehumanizacija *ustanovi razliko in razdaljo med človeškimi bitji*. Dehumanizacija omogoča stratificirano organizacijo človeštva (ibid., poudarki izvorni).

Čeprav je mogoče razpravljati o tem, ali dehumaniziranje omogoča stratifikacije v človeštvu ali je morda obratno, velja avtorici pritrditi,

da je dehumanizacija na ravni akterjev, ki jo razkazujejo in udejanjajo, vsekakor ponotranjena ideološka shema, verjetje, ki deluje kot »racionalizacija« vsakovrstnih dojetih različnosti tako, da koroborira in vzdržuje notranjo hierarhičnost človeških družb natanko z ustvarjanjem tovrstnih distanc.

Dehumanizacijska verjetja, tako ali drugače sporočana in udejanjena, se na ravni družbenih učinkov in posledic, ki jih imajo, obče prepoznavajo kot situacija, ki za žrtve pomeni stanje, v katerem se jim dogaja diskriminacija, tj. položaj ali ravnanje z njimi, ki krši norme enakosti in enakostnega obravnavanja vseh ljudi, velikokrat tudi eksplicitno zakonodajo, njihovo človeško dostojanstvo in pogosto osebno svobodo, ter v skrajnem primeru tudi ogroža življenje ali povzroči izgubo življenja. Pri tem je pomembno razumeti, da dehumaniziranje ni isto kot diskriminiranje: kot je znamenito in bridko šaljivo razložil britansko-ameriški novinar in pisec Christopher Hitchens (1949–2011):

Posebej me vznejevolji, kadar rasiste obtožujejo 'diskriminacije'. Znati diskriminirati je dragocena zmožnost; ko rasisti menijo, da so vsi pripadniki kake 'rase' enaki, razkazujejo natanko svojo nezmožnost diskriminacije (Hitchens, 2005: pogl. XV).

Diskriminacija je torej uveljavljen izraz, ki ima glede na svojo etimologijo<sup>6</sup> dogovorjen, zožen pomen: človek, ki trpi diskriminacijo, je »razločen« ali krivično »izvzet« iz normirano vključujočega družbenega sveta. Njegova domnevna »različnost« je dojeta kot na neki način presegajoča ali nedosegajoča, spekter normalnega, dopustnega, sprejetega, pričakovanega človeškega (dehumanizacija), zaradi česar se prisilno znajde v krivičnem in omejujočem, neredko tudi smrtno nevarnem položaju (diskriminacija). Kot termin v političnih legah, pravu in sodstvu diskriminacija označuje položaj, v katerem sta posamezniku ali skupini preperečni uresničevanje in uživanje človekovih pravic ali drugih normiranih in zaščitениh pravic.

---

6 Diskriminacija, iz lat. *discriminatio*, gl. *discriminare*, razločiti, razdeliti; diskriminirati, iz lat. *discrimen*, interval, razloček, razlika, gl. *discernere*, razločiti, izločiti, razvideti, razdvojiti, precediti, tudi izvzeti, odlikovati. – Po spletnem etimološkem slovarju: <https://www.etymonline.com/word/discrimination>; in [https://www.etymonline.com/word/discriminate#etymonline\\_v\\_11411](https://www.etymonline.com/word/discriminate#etymonline_v_11411).

## Diskriminacija

Strokovna literatura v družboslovju, še posebej behaviorističnem, v socialni psihologiji in sorodnih vedah prinaša več členitev tipov diskriminacije glede na socialne procese, v katerih se diskriminacija demonstrira ali je konstitutiven del teh procesov. Večina avtorjev kot splošni vzrok za diskriminacijo v socialnih procesih prepozna človeške raznolikosti (*diversity*). Tako odrekanje jasnemu označevanju družbenih hierarhij, ki nikakor niso kratko malo kolaž različnosti, zamegljuje ne le temeljne vzroke za diskriminacijo vseh vrst, temveč tudi preplete in presečišča (intersekcije) med njimi; z besedami avtorja Andrewa Sayerja (2005: 170),

Medtem ko so neenakosti glede spola in rase primarno proizvod seksizma in rasizma, bi razredne razlike vztrajale tudi, če bi bili srednji razredi prijazni in spoštljivi do delavskega razreda. Neenaka porazdelitev lastnine in delitev dela ne bi bili nagovorjeni. Razredni predsodek je splošno razširjen, vendar je prej odgovor na ekonomske neenakosti kot njihov vzrok.

Neoliberalci,<sup>7</sup> pravi dalje avtor (*ibid.*), »se zdijo zelo napredni glede spola, rase, seksualnosti, oviranosti in obsojajo ljudi, ki na tej osnovi diskriminirajo druge,«<sup>8</sup> vendar dodaja, da se dosledno izogibajo

7 Čepprav so opredelitive neoliberalizma različne, so večini skupne naslednje oznake: politični sistem, ki sloni na prostotržnem kapitalizmu, zakonski deregulaciji kapitala in trga ter omejevanju vloge nacionalnih vlad ob hkratni globalizaciji temeljnih ekonomskih mehanizmov blaga in trga. Teoretiki pogosto poudarjajo tudi nagnjenost k monopolizaciji trgov in k avtoritarnosti, s katero se predstavljajo kot navidezno »neideološki«, ker je kot globaliziran model tako vseobsegajoč, da je komajda prepoznan kot ideologija, saj se predstavlja kot »naraven« sistem odnosov med ljudmi znotraj in med političnimi entitetami.

8 Eden od najbolj izpostavljenih vidikov t. i. identitetnih politik je trud znotraj akademije in dela političnega »sredinskega« razreda za politično korekten govor in vedno novo semantično izogibanje diskriminatornemu govoru: tako se npr. tudi v strokovni literaturi namesto »brezdomca« od nedavna uporablja oznaka »oseba z izkušnjo brezdomnosti«, ker je prvi izraz zaznan kot stigmatizacija. Taka občutljivost v izražanju naj bi sama po sebi vodila k spremembi družbene nastrojenosti (*attitude*) in praks v odnosu do manjšin in deprivilegiranih. Kritiki politične korektnosti poudarjajo, da je tako pričakovanje prazno; najradikalnejše kritike v politični korektnosti prepoznavajo celo taktiko »deli in vladaj«, ki da jo neoliberalci vsiljujejo družbi. V akademskem tisku se odvijajo razprave *pro et contra*; za poljudnejše, četudi kontroverzno razumevanje problematike glej npr. <https://www.theguardian.com/society/2018/mar/01/>



srži problematike, ki je v premolčanih ekonomskih neenakostih in posledičnih razrednih/slojnih razlikah. Evfemizem »srednji razred« (*middle class*) je posebej udomačen: vanj spadajo vsi prebivalci kakšne države, razen »elit«, vendar dosledno umanjka oznaka sloja/razreda, ki naj bi bil pod »srednjim«. V skladu s tovrstnim premolčanjem jedrnih generativnih plasti vsakršnih diskriminacij številni avtorji v družboslovju<sup>9</sup> klasizem kratko malo izpuščajo iz naborov tipologij diskriminacije.

Večina sistemizacij diskriminacije glede na socialno umeščenost in aktersko strukturo razlikuje med medosebno, institucionalno in strukturno (prim. npr. Pincus 1996), pri čemer je prva epizodna ali oportunistična (priložnostna), imenovana tudi neposredna; zgodi se zlasti v odnosu med dvema posameznikoma, ki sta po položaju in moči neizenačena. Druga je pojavno omejena predvsem na vsakovrstne delovne kolektive, soseske in druge stabilnejše agregate, imenovana tudi sistemska ali posredna. Tretja je navidezno brezosebna, avtomatična, redna in ponavljajoča se posledica temeljnih orientacij širšega družbenega sistema, ki zaradi takih konstitutivnih naravnosti (ekonomije, politik, vrednot) ne ravno izrecno, vendar nenehno in konsistentno ustvarja ranljive posameznike in skupine, ter se različno poimenuje kot strukturna, sistemska, sistematična.

Svet Evrope v sekciji Projekti<sup>10</sup> predstavlja raziskavo, ki prinaša razumevanje izraza sistemska diskriminacija kot sinonima za strukturno, kar štejemo za napako:

Sistemska diskriminacija se nanaša na postopke, rutine in organizacijsko kulturo v kakršni koli organizaciji, ki pogosto nena-menoma prispevajo k iztekom, ki so za manjšinske skupine manj ugodni kot za večino glede načel organizacije, njenih programov,

---

how-americas-identity-politics-went-from-inclusion-to-division; <https://belonging.berkeley.edu/identity-politics-friend-or-foe>. Imenitno, ostro kritiko je prispeval tudi grški kulturolog Thomas Tsakalakis (2020).

9 Premolčanost temeljnih socialno-ekonomskih dejavnikov kot lokusov proizvajanja strukturne diskriminacije v družboslovni produkciji je večinska že vsaj štiri desetletja; šele slabo desetletje nazaj so zmerni *comeback* doživeli (neo)marksistična analiza, analize na podlagi sistemske teorije, kritike (neoliberalnega) kapitalizma in patriarhalizma, kritična teorija rase ter radikalen feminizem z avtorji in avtoricami, kot so npr. Richard Wolff (ekonomija); David Graebner (politična antropologija); Nancy Fraser (politična filozofija), Achille Mbembe (filozofija) in številni drugi.

10 <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/systemic-discrimination>.

zaposlovanja in nalog. Sistemska diskriminacija ima v literaturi številna imena, med njimi 'strukturna diskriminacija', 'institucionalna diskriminacija' in 'sistematična diskriminacija'.

Organizacija CFOR,<sup>11</sup> ki se posveča razreševanju konfliktov, mirovništvu in tranzicijski pravičnosti, govori o strukturni diskriminaciji (in strukturnem rasizmu), ki se »... nanaša na način, kako so skupine marginalizirane in prikrajšane zaradi diskriminatornih praks, ki so utrjene in normalizirane v celotni družbi«. Poudarjajo tudi »nenehno replikacijo diskriminatornih nastrojenosti in praks«.

Novozelandska vladna komisija za človekove pravice<sup>12</sup> je strukturno diskriminacijo opredelila kot družbene razmere, v katerih

... cel preplet pravil in praks prikrajša manj opolnomočene skupine, ob čemer služi prednostim dominantne skupine. *Strukturna diskriminacija prizadeva vsakogar, ker je sistem alokacije in ohranjanja socialne privilegiraniosti. Tisti, ki jih sistem marginalizira, se spoprijemajo z ekonomsko prikrajšanostjo in s politično izolacijo (poudarki dodani).*

V tem prispevku privzemam razlikovanje med oportunistično (medosebno), institucionalno (sistemsko) in strukturno (konstitutivno) diskriminacijo, ker taka sistematika med drugim jasno sporoča, da so vse tri vrste/ravni incidenc med seboj neločljivo povezane v vertikalno hierarhijo, pri čemer strukturno diskriminacijo gledam kot vir za sistemsko in oportunistično, ne pa morda obratno, kot to domneva klasizma razrešena predstava o vsakršni »danostni« raznolikosti ljudi kot izvoru diskriminacij. Prav tako privzemam tudi imenitno in natančno novozelandsko opredelitev strukturne diskriminacije: v hierarhičnih družbah se sistem alokacije in ohranjanja privilegiraniosti demonstrira v strukturni, tj. nosilni, vgrajeni diskriminaciji.

Redukciji na »raznolikost« ljudi sorodno, zelo utrjeno okrajšavo problematike izvorov diskriminacije najdemo tudi v deklarativnih in programskih dokumentih Evropske unije in Evropskega parlamenta (ter cele vrste drugih mednarodnih organizacij in teles, ki se borijo proti diskriminaciji). Uveljavljen je namreč govor o »predsodkih in stereotipih« kot hkrati izvoru in vsebini diskriminacije, pri čemer sta

---

11 <http://www.cfor.info>. Akronim naj bi pomenil »community force«.

12 [https://www.hrc.co.nz/files/2914/2409/4608/HRC-Structural-Report\\_final\\_webV1.pdf](https://www.hrc.co.nz/files/2914/2409/4608/HRC-Structural-Report_final_webV1.pdf).

pojma zvezana v sintagmo. Po tej predstavi se predsodki in stereotipi lahko radikalizirajo v sovraštvo in (nasilen, zločinski) ekstremizem, kot je to navedeno npr. v nedavnem kontekstu komuniqueja Evropske komisije Evropskemu parlamentu, ki se tiče antisemitizma:<sup>13</sup>

Utrjeni antisemitski miti o zaroti in dezinformacije niso nujno nezakoniti, vendar so škodljivi. Perpetuirajo predsodke in stereotipe, ki lahko vodijo v diskriminacijo, marginalizacijo, radikalizacijo in zločine iz sovraštva (str. 4).

S stališča dejanskega socialnega procesa zadnji stavek v citatu evfemizira sosledje v poteku. Predsodek je zgolj nasledek miselnega procesa, v katerem izoblikujemo mnenje/pričakovanje, ki ne temelji na empirični izkušnji ali temelji na eni sami taki izkušnji. Stereotipiziranje je bodisi induktiven miselni proces, pri katerem iz ene izkušnje, npr. s kakim Judom, usvojimo mnenje, ki ga posplošimo na vse ljudi, ki so Judje, ali deduktiven, ko obče razširjene predstave o Judih uporabimo za vsakega Juda.<sup>14</sup> Oba miselna procesa sta ključna (vendar ne tudi edina) mehanizma, ki slehernemu človeku omogočata odločanje o preferencah in praktičnih stališčih o tako rekoč čisto vsem (pri izbiri hrane, obleke, glasbe ...) ter sta tako konstitutivna za človeškost; ne moremo se jima odpovedati, tudi če bi hoteli.

Dodati je treba, da je tako popreproščeno, mehansko sekvenčno gledanje na diskriminacijo (predsodek in stereotip, nato radikalizacija, nato nasilje) obče razširjeno tudi v družboslovju in zlasti v procesih prenosa znanja v šolah na vseh stopnjah, kjer hote ali nehote učencem se sporoča, da morajo svoje »predsodke in stereotipe«, ki se tičejo drugih ljudi, samocenzurirati, namesto da bi jih spodbujali v analitsko razumevanje ter ozaveščanje lastnega delovanja. Formula »predsodki in stereotipi« je del »tolerantnostnega«, »multikulturnega« modela,

---

13 Iz dokumenta EU Strategy on Combating Antisemitism and Fostering Jewish Life (2021-2030), datirano 5. 10. 2021, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:615:FIN&pk\\_campaign=doc&pk\\_source=EUR-Lex&pk\\_medium=tw&pk\\_keyword=No2Antisemitism](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:615:FIN&pk_campaign=doc&pk_source=EUR-Lex&pk_medium=tw&pk_keyword=No2Antisemitism).

14 Standardne opredelitve stereotipa so skoraj vedno okrajšane tako, da izpostavljajo bodisi induktivno pot do miselne šablone bodisi deduktivno. Bolje oboje povzame na primer opredelitev z Wikipedije, ki pravi: »V socialni psihologiji je stereotip posplošeno verjetje o kaki kategoriji ljudi. Je pričakovanje, ki ga gojijo do vsakega pripadnika take skupine« (<https://en.wikipedia.org/wiki/Stereotype>), vendar je še vedno netočno: izkušnja s kakim posameznikom, ki jo akter preslika na celotno skupino, ki ji posameznik pripada, je brez dvoma tudi pot do šablonizacije.

ki ga obremenjuje cela vrsta notranjih kontradikcij. Kot pravi avtor Andrew Shorten (2022: 5):

... na vsaj dva načina je moralni relativizem v nasprotju z nekaterimi trditvami, ki jih multikulturalisti običajno sprejemajo. Prvič, ker kulture gledajo kot samozadostne celote, se zdi, da relativizem izključuje možnost vzajemnega učenja s pomočjo kulturnih razlik, na primer takrat, ko ljudje različnih tradicij sodelujejo v plodnem medkulturnem dialogu o morali in vrednotah. /...? Drugič, relativizem v znatni meri onemogoča način, na katerega lahko ljudje izkazujejo spoštovanje do različnih kulturnih skupin in tradicij – namreč tako, da njihova prepričanja in prakse jemljejo dovolj resno, da jih kritizirajo.

Nasledek takih notranjih kontradikcij sta že označena (op. 7) splošno zahtevana politična korektnost v javnih prostorih in skrajna čuječnost do domnevno diskriminatornega govora in početja, ki zlahka pripelje do javnega sramotenja na platformah socialnih medijev, kar je novodobni elektronski ostrakizem, in včasih tudi resnih posledic, na primer izgube strokovnega ugleda ali zaposlitve, pri čemer so vsaka izjava, gesta, šala ... dojete kot rasizem, antisemitizem, seksizem, transgenderizem itd. Za tako cenzurno početje med uporabniki – ustvarjalci vsebin v socialnih medijih in lastnikov teh medijev nad uporabniki je uveljavljen tudi neologem *wokeness*, ki bi ga poslovenili kot prebudnost.

Tisto, čemur se redukcija mehanizma dehumanizirajočega pogleda na »predsodke in stereotipe« izogne, je dejstvo, da se v vsaki hierarhični in neenakostni družbi, v kateri so tekmovalnostni procesi odlikovani pred vsemi solidarnostnimi, nujno dogaja nenehna veriga neenakosti, krivic, marginalizacij, diskriminacij, temelječih v verjetjih in prepričanjih, ki niso zgolj predsodki ali stereotipi, temveč racionalizacije in apologija temeljnega neenakostnega ustroja in delovanja družbe. Govorimo torej o verjetjih in prepričanjih, ki so za akterje v taki družbi nujni, da lahko funkcionirajo v sistemu, ki je dosledno razlikovalen, neenakosten, kompetitiven, ne da bi se pri tem samoznavali in/ali bili zaznani kot nemoralni. Strukturna diskriminacija dejansko je sistem alokacije in ohranjanja socialne privilegiraniosti, ki za apologijo svojega obstoja potrebuje tisto, kar imenujemo ideologije dehumanizacije, te ideologije pa zahtevajo verjetje, prepričanost, ideološko stališče: zgolj predsodki in stereotipizacije jih ne bi mogli vzdrževati.

## Anatomija ideologij dehumanizacije

Vse ideologije dehumanizacije: seksizmi, starizmi, rasizmi, klasizmi, aporofobija, antisemitizem, anticiganizem, homofobija, ksenofobija, islamofobija, rusofobija ... slonijo na univerzalni strukturi verjetij o dehumaniziranem Drugem:

1. Drugi je radikalno in neodpravljlivo (npr. genetsko)<sup>15</sup> drugačen od nas, ni ga mogoče narediti za enega od nas;
2. Drugi je nevaren, toksičen, kužen;
3. Drugi prakticira/ima bizarno/perverzno seksualnost;
4. Drugi ima zle namene, o katerih se pretvarja;
5. Drugi je sam kriv za svojo situacijo.

Med vsemi zgornjimi verjetji je osrednja, nosilna stalnica dehumanizacijskih ideologij prav prepričanje v drugačno, »nenaravno« seksualnost Drugega, kar priča o tem, da si radikalne, neodpravljlive drugačnosti ne znamo predstavljati drugače kot psevdobiološko. Ta kritični element dehumanizacijskih ideologij je predvsem odgovoren za njihovo horizontalno modularnost in so zato inherentno interseksijske.<sup>16</sup> Vse imajo namreč razpon označevanja dehumaniziranih skupin, ki se prilagajajo najmanj po ločnicah moški/ženske in stari/mladi. Za ilustracijo, v nacistični Nemčiji je (mlade) Judinje zadeval stereotip, da so seksualno bohotne, zapeljivke, promiskuitetne, in (mlade) Jude, da so impotentni in požensčeni, kar se je za Judinje in Jude vseh starosti nasploh izšlo v prepričanje, da so ženske socialne povzpeticne, ki si zlasti prizadevajo prodreti (poročiti se) v nejudovsko bogataštvo, še posebej plemstvo, moški so pa zvijačni strahopetci,

---

15 Nemški sociolog Thomas Lemke (2013) ugotavlja, da se širi posebna modifikacija stigmatizacije, ki jo poimenuje genetska diskriminacija. Gre za način, kako zdravstvene ustanove, zavarovalnice in druge ustanove sistematično diskriminirajo ljudi, ki imajo diagnozo ali genetsko predispozicijo za različne genske okvare in dedne bolezni.

16 To razpozna tudi že citirana EU-strategija boja proti antisemitizmu: ugotavlja, da »je razizem lahko združen tudi z diskriminacijo in s sovraštvom na drugih osnovah, vključno z religijo in prepričanji«, kar »zahteva interseksijski pristop« (s.4), in pri tem citira študijo OSCE avtorjev Davida Grahama in Jonathana Boyda (2017; <https://www.osce.org/files/f/documents/4/4/320021.pdf>) z naslovom: Understanding antisemitic hate crime: do the experiences, perceptions and behaviors of Jews vary by gender, age and religiosity? – Redukcija v razumevanju je v tukaj v tem, da ne gre za to, da bi se nekatere ideologije dehumanizacije izjemoma kombinirale z drugimi, temveč je vsaka med njimi inherentno interseksijska.

grabežljivci, finančni izvedenci – goljufi in izsiljevalci ter seksualni predatorji (prim. npr. Steinweis, 2006: 100–131). Končni namen Judov kot skupine je bil v nacistični ideologiji zamišljen kot načrtno, zarotniško uničevanje »arijske rase« in njene »civilizacije«.

Dodajmo, da se vpisani »zli nameni« pri Drugem vedno najprej nanašajo na ženske in otroke (ki jih Drugi hoče pohujšati, odtujiti Nam, zlorabiti), in nato bodisi na kulturo, religijo, način življenja, civilizacijo (ki jih Drugi hoče spremeniti, potujčiti). Ženske, otroci in kultura so tukaj funkcionalno povezani: brez žensk ni otrok, brez otrok ni odraslega potomstva, brez potomstva ni ohranjanja »našosti«.

Vsaka dehumanizacijska ideologija ima tudi vertikalno modularnost na premici od demonizacije/sovraštva do idealizacije/občudovanja; in sicer zato, ker enoznačna, mehanično sovražna nastrojnost do Drugega ne bi mogla služiti kot racionalizacija in apologija za alokacijo ter ohranjanje socialnih privilegiranosti v sistemu niti, če bi zares obstajala. Kot je zapisano zgoraj, je binarnost v človeškem mišljenju in opomenjanju sveta neizogibna, tako rekoč obvezna: ni mi mogoče sovražiti, če ne vem, kaj pomeni ne sovražiti. Še več: sistem sam, ki neenakostne odnose vzdržuje kot cilj sistema, izražanja skrajne, nesmiselne sovražnosti do Drugega, prepozna in kaznuje kriminal, ekstremizem, terorizem, torej kot izražanje iracionalnosti, ki so koristim sistema privilegijev sovražne, saj grozijo, da ga bodo razkrile. S tako pozicijo se sistem bistveno apologira: za vse težave v družbi so krivi tisti, ki gojijo nerazumne predsodke, če te premagamo, bo družba idealno ali vsaj pretežno demokratična, izginili bodo pa tudi vsi -izmi, -fobije in mizo-. Sistem se torej vzdržuje s to bistveno moderacijo notranjih antagonizmov tako, da zatira skrajna izražanja nasprotij, ki jih sam generira.

Vertikalna modularnost vsake ideologije dehumanizacije se razpenja med sovražno, ambivalentno in dobrohotno, kot to gradacijo posvajamo po spletnem viru Medical News Today.<sup>17</sup> Na primeru seksizma do žensk, ki ga vir obravnava, je ta triada v povzetku videti takole:

17 <https://www.medicalnewstoday.com/articles/types-of-sexism#types-overview>; nanaša se posebej na seksizme, vendar je, kot trdimo, veljavna za vse ideologije dehumanizacije. – Ta spletni vir prinaša tudi zanimivo sistemizacijo diskriminacije z alternativnim poimenovanjem, ki pomensko sovпада s tistim, ki ga uporabljamo v tem prispevku: medosebno (oportunistično); institucionalno; in internalizirano/ponotranjeno, torej strukturno diskriminacijo, ki je ena od nosilnih konstrukcij hierarhičnega družbenega sistema.

**Sovražni seksizem:** ženska je manipulativna, prevarantska, zapeljuje moške, da si jih podredi, treba jo je krotiti;

**Ambivalentni seksizem:** poveličevanje tradicionalnega ženskega obnašanja in obsojanje 'nedamskega' vedenja; zaposlitev privlačne ženske, ki jo potem odpustijo, ker ni sprejela seksualnega približevanja; razlikovanje med 'dobrimi' in 'slabimi' ženskami glede na slog oblačenja;

**Dobrohotni seksizem:** prepričanje, da so ženske nedolžne, čiste, skrbeče in ljubeče, krhke in potrebne zaščite, lepe.

Prav tako lahko modularnost apliciramo tudi na vse druge ideologije dehumanizacije. Pomembna je trditev avtorjev, da ambivalentna prepričanja predstavljajo »kombinacijo dobrohotnega in sovražnega« stališča. To bi precizirali takole: ambivalentno dehumanizacijsko prepričanje ni ravno kombinacija, temveč akomodacija: pristaja na nekatere temeljne postulate dehumanizacije kot resnične, dejanske, »naravne«, še posebej verjetje 1 zgoraj, dejavno se odreka samo verjetjem 2–4, a hkrati targetirano osebo ali skupino nagovarja, naj svojo drugačnost primerno nemoteče živi, da ne bo tarča »negativnih predsodkov in stereotipizacije«, kar je modifikacija verjetij 1 in 5. Večina inkrementalno reformnih, korektivnih, »tolerantnostnih« naporov v hierarhični družbi temelji na prav na ta način oblikovanem ambivalentnem stališču.<sup>18</sup>

Pri sovražnem in dobrohotnem dehumanizacijskem prepričanju gre za pregovorni dve plati istega kovanca: prvi Drugega kategorično

---

18 V evropski praksi zadnjih nekaj desetletij politike »tolerance« večinoma privzamejo idejne podlage, ki se največkrat generirajo v polju empiričnega družboslovja, nato so privzete kot temelji deklarativnih opredelitev in akcij za družbeno spremembo. Tipičen format je tisti, ki so ga univerzalno privzele nevladne organizacije, nad katerimi je v 90. letih prejšnjega stoletja vladalo splošno navdušenje. Akcija je stopenjska: najprej analiza, nato ozaveščanje o obstoju problematike, nato akcija za spremembo nastrojenosti, nato akcija za udejanjenje spremenjenih mnenj v praksi. Medtem ko taka aktivistična metodologija sama po sebi ni sporna, je pri NVO rezultat navadno dvojen: bolj ali manj uspešna osvestitev ciljnega občinstva na jezikovni ravni in »inovativen model« »dobrih praks«, ki navadno živi le, dokler traja projekt, nato se pojavijo težave pri financiranju in vzdrževanju doseženega. Nevladniška metodologija, po ugotovitvah Kriste Brumley (v mehiški izkušnji), praviloma utrjuje obstoječi družbeni red, uspehi pa so zgolj površinsko korektivni (Brumley, 2010). Markland (2020) podobno ugotavlja »bližino« globalnih nevladnikov »zahodnim strukturam moči in elitnim socialnim prostorom« (2020).

dehumanizira v manjvredno emanacijo človeštva in drugi v edinstveno, romantično eksotično, včasih superiorno. Oboje ima primerljive, včasih identične, vendar vedno močno škodljive socialne posledice. Kot primer lahko navedemo t. i. filosemitizem, povečevanje in povzdigovanje Judov in judovstva na temelju npr. prepričanja, da so posebej bistri, poslovno nadarjeni in uspešni, in/ali, da je judaizem edina prava, izvorna religija med vsemi abrahamskimi, itd.<sup>19</sup>

Dodajmo še, da rezultati metodološko različnih množičnih raziskav, večinoma anketiranj, o posameznikih in skupinah, ki so zaznani kot tarče dehumanizacijskih ideologij, variirajo glede na spol, starost, izobrazbeno stopnjo in smer, poklicno situacijo, razredno umeščenost in izrecne nazorske opredelitve vprašanih. Takšne raziskave dejansko merijo zgolj načine, kako ljudje kot posamezniki v odgovor na vprašanja povzemajo svoje razumevanje javnega diskurza in diskurza moči do takih posameznikov in skupin ter kako ta diskurz vrednotijo skozi (moralizirajoče) strinjanje ali zavračanje predoblikovanih, ponujenih »mnenj«: vsekakor torej take raziskave ne prinašajo opisov dejanskih prepričanj in verjetij vprašanih. Stereotipizacija in predsodki obstajajo zgolj na tej ravni: ko ljudje povzemajo svoje razumevanje funkcioniranja sistema, torej način, kako se prilagajajo, in soizvajajo apologijo sistema.

Pri vzpostavitvi odnosov strukturne diskriminacije in v vzdrževanju njenih mehanizmov ne nastopajo nikakršni stereotipi in predsodki, ker so ti procesi zavarovani s (politično in kapitalsko) močjo, s katero se elementi dehumanizacijskih ideologij objektivizirajo v neprizivne, temeljne »resnice« in »nujnosti« sistema samega. Izjava: »Nizka brezposelnost je ovira za razvoj gospodarstva, ker ni delovne

19 Primerljiva idealizacija/eksotizacija je npr. dokumentiran zgodovinski fenomen »indijanskih babic« v ZDA: veliko ljudi trdi, da imajo (pra)babico, ki je bila staroselka; o patriarhalnem imaginariju priča dejstvo, da gre vedno za imaginarno babico, ne dedka. V tako past se je s trditvami o staroselskem predništvu pred leti ujela ameriška demokratska senatorka iz države Massachusetts Elizabeth Warren, tedaj kandidatka za predsednico ZDA; gl. npr. <https://www.nytimes.com/2019/02/01/us/politics/elizabeth-warren-chokeee-dna.html>. Eksotiziranje staroselskih ljudi in ljudstev v ZDA sega nazaj v sredino 19. stoletja, ko so še potekali množični pokoli staroselcev na ameriškem srednjem in daljnem zahodu, medtem ko so se na vzhodni obali premožni ljudje zbirali v posebnih klubih, kjer so povečevali in posnemali staroselsko nošo in običaje ter slavili staroselske govorniške spretnosti in poduhovljeno držo. Član takega kluba je bil tudi pionirski antropolog Lewis Henry Morgan (1818–1881). Zdi se, da tovrstna eksotizirajoča identifikacija posebej pogosto zadeva ljudstva, ki so bila žrtve genocidov. – Več o tem gl. Šumi, 1999.



sile.«<sup>20</sup> je sporočena kot zaznana nujnost brezprizivne, edine možne, objektivne narave sistema, vendar prikriva dejstvo, da je ekonomski sistem, ki mora umetno povzročati brezposelnost, da ohranja svojo kompetitivnost (t. i. dobičke), v temelju ne le razčlovečevalen, temveč tudi iz temelja nečloveški. Zraven seveda prikriva tudi dejstvo, da zaposlitvene vrzeli zapolnijo revni domači prebivalci, prekarci, revni tuji delavci in na črno zaposleni migranti.<sup>21</sup>

Za raven zaznave Drugega, ki ga zgoraj opisani viri označujejo kot »pedsodke in stereotipe«, bi v resnici bolje delovala drugačna oznaka: na primer stigma, stigmatiziranost. Klasik nocije o stigmatizaciji, kanadski sociolog Erving Goffman (1922–1982), jo je v svojem znamenitem delu *Stigma* (1963) označil kot našo zaznavno ob srečanju z Drugim: ta po svojih »prepoznavnih atributih ne spada med kategorije oseb, ki so mu za pripadanje na voljo«; torej je Drugi

... v skrajnem primeru skozinskoz slab, nevaren ali šibek. Tako je v našem dojemanju zreduciran s cele in običajne osebe v omadeževano in zavrženo. Tak atribut je stigma, še posebej, kadar je njen diskreditacijski učinek velik; včasih se poimenuje tudi kot spodletelost, pomanjkljivost ali hendikep (s. 15) ... Izraz stigma bomo torej uporabljali za atribut, ki osebo globoko diskreditira, četudi moramo uvideti, da pri tem potrebujemo jezik odnosov, ne lastnosti (s.16).

Čprav torej Goffman sam opozori, da gre pri atributu (pripisu) Drugega za zaznavo, ki ne more nastati drugače kot skozi socialni proces/odnose, se sam v nadaljevanju temu odreče s kategorično enoznačno opredelitvijo stigme kot izključno negativne, kar bi radi na tem mestu popravili: ker stigmatiziranost nikoli ni stvar »lastnosti« Drugega, ki bi jih imel kot del svoje stalne opreme, temveč se te lastnosti konstruirajo v socialnem procesu tako, da je Drugi zaznamovan/stigmatiziran kot Nenaš, to nikakor ne more pomeniti,

---

20 Vir: <https://nova24tv.si/slovenija/o-pred-nekaj-meseci-je-bila-problem-visoka-brezposelnost-danes-pa-rekordno-nizka-brezposelnost/>.

21 S sporočilno enako izjavo se je sredi novembra proslavil tudi Tibor Šimonka, predsednik GZS: »Rekordno nizka brezposelnost vodi do slabše motiviranosti zaposlenih za delo.« Požel je silovito zgražanje na socialnih medijih: [https://www.facebook.com/permalink.php?story\\_fbid=1236828783475428&id=100014449538215](https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1236828783475428&id=100014449538215). Vir: <https://www.rtvsllo.si/slovenija/simonka-rekordno-nizka-brezposelnost-vodi-do-slabse-motiviranosti-zaposlenih-za-delo/601283>.

da je naša drža do Drugega hkrati takoj obremenjena s »predsodki in stereotipi« ali celo s kategoričnimi dehumanizacijskimi prepričanji; lahko je tudi odlikovalna.<sup>22</sup> Ker vsi poznamo pravila družbene igre, je stigmatiziranost ime za prepoznavo osebe ali skupine, ki je ali je postala Drugi, ker je iz igre tako ali drugače izstopila: bila prepoznana kot neupravičena do udeležbe v igri; bila iz nje izgnana; ali se je tako visoko elevirala, da ni več del igre. Z drugimi besedami, tudi oznamovanost je nujno modularna, podobno kot je stopenjsko modularna dehumanizacija.

Kljub temu ostaja realitetno dejstvo, da ljudje v neenakostnih hierarhičnih družbah vsi prepoznavamo zlasti »kužno«, negativno stigmatiziranega Drugega, predvsem zato, ker gre za takega Drugega, da smo kot posamezniki in skupine prisiljeni prepoznati lastno nemoč, da bi mu/jim pomagali: mimogrede rečeno, prav zato imajo vse hierarhične družbe posebne ustanove, ki se s položajem Drugega ukvarjajo »strokovno«, »poklicno« in »nepriustransko«, kar pomeni neprizadeto in objektivizirano. Slednje spet pomeni, da te »službe« delujejo povsem znotraj meja vzdrževanja neenakostnega sistema.

Da upravičimo svojo nemoč v soočenju z negativno oznamovanjem Drugim, se lahko odločimo za več poti, na primer:

- Če pravilno zaznavamo, da je sistem sam sproduciral Drugega, lahko protestiramo proti okolnostim in ustanovam/odločujočim, ki so za konstruiranje Drugega odgovorni, eksplicitno zavrremo verjetja 1–4, odločujoče pozovemo k akciji ali protestiramo proti njihovim akcijam, a zelo verjetno hkrati usvojimo verjetje 5 v tistem vidiku, ki pravi, da ne moremo sami nič storiti.
- Če se bojimo omadeževanja ali izgube lastnega socialnega položaja, se lahko odločimo za verjetje 1 in/ali 5, kar konstituira apologetiko stigmatizacije in družbenega sistema, s čimer upravičimo svojo ravnodušnost do problematike Drugega.

22 Vsekakor je relevanten opomin, da je izraz stigma, pl. stigmata, gr. znamenje (na koži telesa), del svetniške izkušnje in tradicije v katolicizmu. Posebno predani verniki in vernice so skozi zgodovino izkazovali zmožnost manifestiranja znamenj na telesu na mestih, na katerih je imel Jezus Kristus smrtne rane od križanja in prebadanja s sulico. Znamenja je prvi znamenito manifestiral Francišek Asiški (1181–1226). – Poleg tega so odlikovalno stigmatizirani tudi posamezniki, ki so družbeno elevirani zaradi kakega svojega vrhunskega dosežka, npr. kakšni pripadniki bogataške »elite« ali posamezniki, ki so del intelektualnega, športnega, umetniškega ... vrha. Četudi se predlog, da bi tudi tovrstno odlikovanost poimenovali kot stigmo, lahko zdi vrednotno nesprejemljiv, je v pričujočem okviru analitsko dosleden.

- Če smo nagnjeni k personificiranju sistemskih problematik in vzrokov strukturne diskriminacije, Drugega razpoznamo kot krivca za vse družbene težave in usvojimo verjetja 1 do 5.
- Če smo do sistemskih problematik proaktivni, verjamemo v personificirano krivdo Drugega in usvojimo verjetja 1–5, se lahko odločimo za dejavno, javno in politično dehumaniziranje Drugega, največkrat pod okriljem kakšne politične ideologije/gibanja.

Dehumanizacijske ideologije in njihove socialne posledice torej nastajajo v jedru sistema samega in se v diskurzu moči prikazujejo kot napetosti med objektiviziranimi elementi v sistemu, na primer kot konflikt med javnim in zasebnim sektorjem, medgeneracijski konflikt, odnosi etnične meje, presežek družboslovno izobraženih nad naravoslovno izobraženimi itd. Tematike ustaljenih, t. i. politično-nazorskih konfliktov, ki praviloma ne izzivajo meja neenakostnega sistema, se spiralno vrtijo okrog večno nerešljivih tematik, kot so npr. rodnost, abortus, seksualne orientacije, evtanazija itd. To so tisti konflikti, v katerih se aktivistični borci samoidentificirajo s sloganom »pravice si je treba izboriti vedno znova«, navadno brez prepoznave, da na prvi pogled bojevit in radikalen slogan v resnici povsem odkrito izpoveduje in potrjuje moč, nepremagljivost, »naravnost« strukturno diskriminantnega hierarhičnega sistema.

Vendar je nedopustno naivno trditi, da se »predsodki in stereotipi«, ki so zgolj pasivna interpretacija/racionalizacija sistema, lahko kar sami od sebe prevesijo v sovraštvo, ekstremizem in nasilje, ali da so sami na sebi konstitutivni za tako prevešenje: za to je vedno potrebno oblikovanje centra moči, ki se (lažno) predstavlja kot dominantnemu sistemu nasproten, in ki v tej ali oni dehumanizirani skupini ljudi ali tudi v kakšnem posamezniku »prepozna« krivca za vse napetosti v sistemu. Ta logika temelji na opustitvi procesnega mišljenja (kateri strukturni dejavniki so s svojimi učinki prispevali k nastanku problematike) in privedbi personifikacijskega (kdo je povzročil problematiko). Personificiranje »krivde« je v ideologijah dehumanizacije mehanizem, ki najbolj prepričljivo utrjuje verjetje in prepričanost pri sledilcih. Šele ko neka organizirana moč, ki se predstavlja kot antagonistična do sistema, »krivce« identificira *ad personam*, je lahko hujskanje k ekstremizmu in nasilju uspešno.

Kadar hierarhični družbeni sistemi zaidejo v krizo, ki ogroža preživetje številnih ali večine in sistemu grozi množična prepoznavna

notranjih mehanizmov, se je prisiljen vzdrževati skozi nenehno hipokritično moraliziranje, z izumljanjem izkrivljenih, »uporabnih« zgodovin, z identificiranjem različnih notranjih in zunanjih sovražnikov, s prenosom napetosti iz strukture na povnanjenost, na primer s spodbujanjem identitetnih kontrovez, in z omejevanjem svobode govora. Zelo redko je opažen še en mehanizem: načrtno oženje in finančno siromašenje vseh socialnih in solidarnostnih družbenih naprav in ustanov ter množično potiskanje ljudi »srednjega sloja« v revščino. Našteto so simptomi našega časa vsaj na globalnem zahodu, ki ga cela vrsta komentatorjev označuje kot čas »iliberalne demokracije«. Oznako, ki se je vrasla tako v komentatorski kot strokovni besednjak, je njen avtor, ameriški novinar in pisec Fareed Zakaria, v poznih 90. letih prejšnjega stoletja namenil predvsem nekdanjim evropskim socialističnim režimom in njihovim totalitarnim desničarskim, konservativnim vladam:

Demokratsko izvoljeni režimi, dostikrat ponovno izvoljeni ali potrjeni na referendumih, rutinsko ignorirajo ustavne meje svoje moči in svoje državljane prikrajšujejo za temeljne pravice in svoboščine. /.../ Ta problem je bilo težko razpoznati, ker je na Zahodu demokracija vsaj stoletje pomenila liberalno demokracijo: politični sistem, ki nima le svobodnih in pravičnih volitev, temveč tudi vladavino prava, ločitev vej oblasti in zaščito temeljne svobode govora, združevanja, verovanja in lastnine (Zakaria 1007:22).

V posodobljeni izdaji knjige iz leta 2008 je avtor model iliberalne demokracije, »zmes volitev in avtoritarnosti« (Zakaria 2007: 131), označil kot tistega, ki se najbolj in najhitreje globalno širi ter že dolgo ni več posebnost evropskih postsocializmov.

## **Iliberalna demokracija in strukturna diskriminacija**

Nedavno preminuli izraelsko-romunski zgodovinar Michael Shafir (1944–2022) v enem izmed svojih zadnjih del (2021) ugotavlja, da ima oznaka »iliberalna« ali »antiliberalna demokracija« tradicijo, ki so jo različni avtorji uporabljali že v zvezi s historičnimi revizionističnimi političnimi in z nazorskimi procesi od francoske revolucije in razsvetljenstva dalje, ter opiše odklonilne, reakcionarne odzive na

te procese kot »protirazsvetljensko tradicijo«, ki s svojimi podaljški in z nadgradnjami sega v naš čas (s. 2). Današnje nosilce ali voditelje iliberalizma, katerih pogledi in politike po njegovem mnenju v pomembni meri slonijo na zapuščini Carla Schmitta, še posebej njegove postavke o »meji prijatelj-sovražnik«,<sup>23</sup> Shafir označi kot:

... iliberalne voditelje tipa Viktor Orbán, Jarosław Kaczyński, Benjamin Netanyahu in Donald Trump. Varčnost s prostorom ne dopušča, da bi na tem mestu vključili še druge primere, kot sta slovenski Janez Janša ali srbski Aleksandar Vučić (s.1).

Današnje iliberalne politike, posebej v postsocialističnih državah Evrope, je mogoče gledati tudi kot kontrarevolucionarne, kakor jih tudi nosilci sami označujejo, pri čemer seveda ne mislijo na povratak v »komunizem«, temveč »povratak Evrope k sami sebi« (s. 3):

Z drugimi besedami, oba /Orbán in Kaczyński/ na obtožbe, da sta se oddaljila od evropskih vrednot, ovekovečenih v vrsti temeljnih dokumentov Evropske unije, odgovarjata, da se je v njunih očeh EU oddaljila od svojih resničnih vrednot, ki sta po njuno nacionalna država (zato sta tudi člana v struji t. i. »suverenistov« znotraj EU) in krščanstvo. Slednje kot evropska vrednota v tej interpretaciji implicira (in se ne omejuje na) zavračanje

---

23 Carl Schmitt (1888–1985), nemški pravni in politični teoretik, v 30. in 40. letih prejšnjega stoletja član nacistične stranke, kritik parlamentarne demokracije, liberalizma in kozmopolitanizma. Njegova teza, na katero se Shafir tukaj sklicuje, pravi, da je temelj suverenosti in avtonomije vsake države razlikovanje med prijateljem in sovražnikom, kar je postavil v knjigi *Der Begriff des Politischen* leta 1932. Celotno polje političnega je Schmitt gledal kot »sekularizacijo teoloških konceptov«, v katerem ima posebno mesto nosilec suverenosti. Ta ni ljudstvo, kot to domneva liberalna teorija, temveč voditelj, ki določa in odloča o izjemah v pravnem redu, torej o prekoračitvah vladavine prava. Medtem ko je ideologijo nacionalizma gotovo mogoče gledati kot psevdoteološko, ker je strukturirana na način kreacionistične logike in pripovedi (prim. Šumi, Toplak in Toplak, 2016), je bilo Schmittovo povečevanje takega (karizmatičnega) voditelja – suverena ali diktatorja analizirano v nič koliko politoloških, socioloških in filozofskih razpravah (prim. npr. Norris, 2007 za pregleden vir; sistematična analiza Schmittovega opusa je npr. v Mouffe (ur.), 1999. Prispevek Slavoj Žižka v tem volumnu izpostavlja željo po »iracionalni avtoriteti« totalitarnega voditelja kot hrepenenje po povrnitvi »paternalistične simbolne avtoritete« po logiki »primordialnega očeta« (Žižek 1999: 22). George Schwab (1970) se v klasični analizi Schmittove teorije politike veliko ukvarja s problematiko weimarske republike kot neposrednega izhodišča Schmittovega teoretiziranja, ki ga označuje kot v bistvu nezdvomljeno patriarhalnega (s. x-xi).

imigrantov in homoseksualnosti, ki je predstavljena kot ogrožanje družine kot temeljne celice družbe.

Shafir posebej kot strategijo iliberalcev izpostavlja historični revizionizem, izumljanje »uporabne preteklosti« kot »retrospektivne rekonstrukcije za potrebe sedanjosti«, pri čemer je bistvena operacija prevedba historičnih zablod v nacionalne vrline (s.9); v našem času se iliberalci dosledno lotevajo zgodovine druge svetovne vojne in njenih nasledkov kot relevantnega obdobja, na katerem gradijo ključno politično polarizacijo državljanov. Bistven metodološki temelj na tem področju je pač enačenje nacizma s historičnimi evropskimi socializmi/komunističnimi režimi kot totalitarizmi.<sup>24</sup> – Ker evropski iliberalni politični vodje Izrael pod skrajno desničarskim vodstvom Netanyahuja gledajo kot ideal (in so njegov politični padec v letu 2021 doživeli kot hud udarec),<sup>25</sup> se venomer zaklinjajo k »ničelni toleranci do antisemitizma«, se solidarizirajo z Izraelom v kontekstu izraelsko-palestinskega konflikta in hkrati s personalizacijo zla, npr. v osebi Georga Sorosa, povsem prozorno izrekajo cele litanije klasičnih antisemitskih tropov, kot Shafir citira Orbánov govor iz leta 2018:

Borimo se proti sovražniku, ki je drugačen od nas. Ni viden, temveč se skriva; ni premočrten, temveč zviti; ni pošten, temveč podel; ne nacionalist, temveč internacionalist; ne verjame v delo, a špekulira z denarjem; nima domovine, temveč se mu zdi, da je lastnik sveta (s.15).

S tako personifikacijo družbenega zla iliberalci izrekajo antisemitizem, kar, mimogrede rečeno, razodeva jedrno ranljivost deklarativnega vztrajanja na »predsodkih in stereotipih« kot izvoru vseh diskriminatornih družbenih mehanizmov, kot smo razgrinjali zgoraj.

---

24 Z resolucijo Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski vesti in totalitarizmu, ki v isti sapi govori o nacizmu, stalinizmu, fašizmu in komunističnih režimih, ki poziva k razkrivanju zločinov totalitarizma v Evropi. Učinki tega izenačenja so predmet neštevilnih družboslovnih in publicističnih kritik.

25 Shafir pri tem navaja odlomke iz tega članka v New York Timesu izpod peresa Andrewa Higginsa iz junija 2021, ki eksplicitno omenja tudi Slovenijo: <https://www.nytimes.com/2021/06/21/world/europe/eastern-europe-populist-leaders-unpopular.html>. Članek citira med drugimi tudi Ivana Krasteva, bolgarskega politologa, ki pravi, da populistični politični vodje v vzhodni Evropi Izrael vidijo kot vzor »etnične demokracije z močno ekonomijo, zmogljivo vojsko in odpornostjo do zunanjih pritiskov.«

Iliberalna demokracija strukturno diskriminacijo radikalizira ne le po klasistični lestvici, zlasti do ekonomsko prikrajšanih, ki so temeljni lokus generiranja vseh diskriminacij, temveč z načrtnimi ideološkimi polarizacijami, zaostritvami etničnih meja znotraj države in neposrednim spodbujanjem ideologij dehumanizacije etnično, seksistično, klasistično in rasistično označenih ter s sistematično supresijo temeljnih pravic in svoboščin (svoboda javnega govora, političnih nazorov in zbiranja ter organiziranja).<sup>26</sup>

## Sklepna misel

V svoji zgodnejši (2011) knjigi o dehumanizaciji že obilno citirani avtor David Livingstone Smith prinaša relevanten premislek, ki se posebej dotika fascinacije zahodne liberalne akademije s (samo)obtoževanjem o »belski« krivdi za vse zlo na svetu<sup>27</sup> in o socialnem konstruktivizmu v družboslovju, ki to optiko promovira:

Včasih slišimo, da je dehumanizacija družbena konstrukcija, stara največ nekaj stoletij. Po tej zgodbi je bila dehumanizacija, paradoksalno, otrok doktrine univerzalnih človekovih pravic. Ta

---

26 Od časa zgoraj citiranega Shafirovega spisa do časa tega zapisa se zdi, da je zgodovina dobila pospešek: v februarju 2022 je prišlo do ruske invazije Ukrajine in v oktobru 2023 do konflikta v Gazi, ki prinaša nezasištane številke civilnih žrtev. V teh razmerah se razgrinjajo predvsem zgoraj označene meje sistema: skoraj se zdi, da so liberalci razkrinkani kot zgolj dovoljena notranja ideološka opozicija, ker so se vse ideologije in prakse zahodnih družbenih sistemov radikalno iliberalizirale: v EU smo dobili cenzuro (ruskih medijev), cenzuro svetovnega spleta in imenu preganjanja sovražnega govora (Z Zakonom o digitalnih uslugah (Digital Services Act), ki je bil sprejet v 17. februarja 2024. Komentarji zakona (npr.: <https://algorithmwatch.org/en/dsa-explained/>; <https://www.lawlibrary.ie/viewpoints/digital-services-act/>; <https://www.wsgr.com/en/insights/european-union-adopts-flagship-digital-services-act.html>) kažejo, da poleg sicer pohvalnega omejevanja tržnih prijemov velikih platform obstaja tudi znatna nevarnost omejevanja svobode govora, ekspliciten rufosoben diskurz celo s samih vrhov Unije, začetek deindustrializacije Evrope, ki naj bi se na drugi strani pospešeno militarizirala, in neznanske finančne odlive v financiranje vojne v Ukrajini.

27 Politično zlorabljanje kritične rasne teorije zlasti v prostoru različnih političnih javnosti v ZDA ji seveda ne jemlje prav nobene teže in relevantnosti. Med začetniki so bili Derrick Bell (1930–2011), ameriški pravnik in pravni teoretik; Kimberle Crenshaw (1959–), tudi pravnica in profesorica prava, ki je uveljavila pojem interseksionalnosti; ameriški pravnik in profesor prava Robert A. Williams, Jr., iz staroselskega ljudstva Lumbee, in vrsta drugih. – Za dober pregled zgodovine in postulatov kritične rasne teorije gl. Delgado in Stefancic, 2021.

doktrina je bila moralni in politični preizkusni kamen razsvetljenstva, vendar je bila v nasprotju z brutalnim evropskim kolonializmom. Kot nakazuje primer, s katerim sem začel to poglavje /pričevanje udeleženca – perpetratorja v ruandskem genocidu/, je bila disonanca med teorijo in prakso razrešena z zanikanjem človeškosti zatiranih. Zgodba izpoveduje neko resnico, vendar je le delna, ker zamegljuje pravo naravo, zgodovino in obseg dehumanizirajočega impulza. Dehumanizacija ni niti izključno evropska niti izključno moderna. Je veliko bolj razširjena, veliko starodavnejša in globlje prepletena s človeško izkušnjo, kot to dopušča socialno konstruktivistični pogled. Da bi razumeli njeno delovanje, ni dovolj preučiti nekaterih pogojnih dejstev o določenem zgodovinskem obdobju. Moramo pogledati veliko globlje (Smith, 2011: Preface).

Zgornji pasus najprej pokaže, kako je družboslovje v našem času nagnjeno k selektivni patologizaciji: čisto vse v človeškem socialnem svetu je namreč socialna konstrukcija, ker je kulturotvornost (kamor spadajo tudi čisto vsi socialni sistemi in njihova pravila) vrojena posebnost naše vrste. Vprašanje, ki muči veliko preučevalcev dehumanizacije, še posebej v psihologiji in socialni psihologiji, je: Ali je tudi dehumanizacija mentalna operacija, ki je človeku nativna?

Kot sem razgrinjala v tem prispevku, se številni kar obsesivno lotevajo razvozlanja slednjega vprašanja, pač po logiki, da dehumanizacije ne moremo opredeliti, dokler ne doženemo, kaj je človeškost (in človečnost) in kaj človeštvo samo, kar je gigantska naloga. Vendar se tako za teoretske kot praktične namene zdi, da bi bilo pomembnejše razmejiti človeške percepcije drugačnosti znotraj človeštva od razčlovečevalnih prepričanj in verjetij. Slednjemu se je mogoče približati samo tako, da dehumanizacijska verjetja znotraj naraščajoče liberalnega, hierarhičnega sistema, v katerem sta skorajda zaustavljena vertikalna mobilnost in avtoritarna krepitev strukturne diskriminacije ena drugi tesno prepletena vzrok in posledica, analiziramo kot simptome bolezni zahodnega družbenega kompleksa, katere napredovanja verjetno ni več mogoče zaustaviti ali zdraviti s takimi ali z drugačnimi blažili.

V nasprotju s tem, kar morda veliko ljudi intuitivno verjame, je namreč ljudi težko prepričati v skrajna dehumanizacijska verjetja: za nekatera je potreben celoten proces socializacije, za mnoga pa



sistematično oblastniško laganje, prepričevanje v krivdo in zlo Drugega, hujskanje in nevzdržno ekonomsko stiskanje, preden so ljudje pripravljeni verjeti, da je edini izhod tako konstruiranem Drugemu ne le odreči človeškost, temveč ga tudi fizično uničiti. Streznitve po tovrstnih nasilnih konflagracijah pa so vedno groza, ki jo je težko živeti, morda še težje izpovedati, in ki jo živo občutijo še cele generacije potomcev preživelih.

## Reference

- Bain, Paul G, Jeroen Vaes, Jacques-Philippe Leyens (ur.)(2014). Humanness and Dehumanization. Psychology Press.
- Brumley, Krista M. Understanding Mexican NGOs: Goals, Strategies, and the Local Context. *Qual Sociol* (2010) 33:389–414, DOI 10.1007/s11133-010-9161-1.
- Chapman, Don (2017). Wearing the trousers. Fashion, freedom and the rise of the modern woman. Amberley Publishing.
- Chua, Amy. How America's identity politics went from inclusion to division. *Guardian*, 1. 3. 2018, spletna izdaja, na povezavi: <https://www.theguardian.com/society/2018/mar/01/how-americas-identity-politics-went-from-inclusion-to-division>.
- Council of Europe. Intercultural cities programme, spletno besedilo, dostopno: <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/systemic-discrimination>.
- Delgado, Richard, Jean Stefancic (2023). Critical Race Theory. An Introduction. New York Univ. Press. 4. izdaja.
- Delo izgublja kompas: Pred nekaj meseci je problem predstavljala visoka brezposelnost, danes pa rekordno nizka brezposelnost!? *Nova 24TV*, 2. 7. 2021. Spletna objava, dostopna: <https://nova24tv.si/o-pred-nekaj-meseci-je-bila-problem-visoka-brezposelnost-danes-pa-rekordno-nizka-brezposelnost/>.
- EU Strategy on Combating Antisemitism and Fostering Jewish Life (2021–2030), datirano 5. 10. 2021, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:615:FIN&pk\\_campaign=doc&pk\\_source=EUR-Lex&pk\\_medium=tw&pk\\_keyword=No2Antisemitism](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:615:FIN&pk_campaign=doc&pk_source=EUR-Lex&pk_medium=tw&pk_keyword=No2Antisemitism).
- Garza, Alicia. Identity politics: friend or foe? Network for transformative change, 24. 9. 2019, spletna publikacija, dostopno na: <https://belonging.berkeley.edu/identity-politics-friend-or-foe>.
- Goffman, Erving (1963). Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity. Prentice Hall.

- Graham, David in Jonathan Boyd (2017). Understanding antisemitic hate crime: do the experiences, perceptions and behaviors of Jews vary by gender, age and religiosity? Spletna objava, dostopno: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/4/320021.pdf>.
- Haslam, N., & Loughnan, S. (2014). Dehumanization and Infrahumanization. *Annual Review of Psychology*, 65(1), 399–423. doi:10.1146/annurev-psych-010213-115045.
- Higgins, Andrew. Populist leaders in Eastern Europe run into a little problem: unpopularity. *The New York Times*, 17. 6. 2021, spletna objava, dostopna: <https://www.nytimes.com/2021/06/21/world/europe/eastern-europe-populist-leaders-unpopular.html>.
- Hitchens, Christopher (2005). Letters to a Young Contrarian. Basic Books.
- Human Rights Commission/Te Kahu Tika Tangata (New Zealand). A fair go for all?/Rite tahi tatou katoa? Addressing structural discrimination in public services. 2013, spletno besedilo, dostopno: [https://hrc-nz-resources.s3.ap-southeast-2.amazonaws.com/files/2914/2409/4608/HRC-Structural-Report\\_final\\_webV1.pdf](https://hrc-nz-resources.s3.ap-southeast-2.amazonaws.com/files/2914/2409/4608/HRC-Structural-Report_final_webV1.pdf).
- Jayne Leonard. Six types of sexism, examples, and their impact. *Medical news today*, 16. 2. 2023, spletna objava, dostopna: <https://www.medicalnewstoday.com/articles/types-of-sexism>.
- Lemke, Thomas (2013). Perspectives on genetic discrimination. Springer.
- Maria Kronfeldner (ur.) (2021). The Routledge Handbook Of Dehumanization. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Markland, Alistair. (2020). NGOs, Knowledge Production and Global Humanist Advocacy. The Limits of Expertise. Routledge.
- Mouffe, Chantal (ur). 1999. The challenge of Karl Schmitt. Verso (eupb izdaja).
- Norris, Andrew. Sovereignty, Exception, and Norm. *Journal of law and society*, 2007, Vol. 34, issue 1. Pp. 31–45, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2007.00380.x>.
- Pincus, Fred L. (1996). Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional, and Structural. *American Behavioral Scientist*, 40(2), 186–194. <https://doi.org/10.1177/0002764296040002009>.
- Sayer, Andrew (2005). The moral significance of class. Cambridge Univ. Press.
- Schwab, George. (1989/1970/). The Challenge of the Exception: An Introduction to the Political Ideas of Carl Schmitt Between 1921 and 1936. Praeger.
- Shafir, Michael. Illiberalism and Antisemitism under Post-Communism. *Holocaust. Studii și cercetări*, Vol. XIII, Nr. 1 (14)/ 2021. - Slovenski prevod z razširitvijo: (2022). Iliberalizem in antisemitizem v postkomunizmu v primerjalni perspektivi. Založba ZRC, zbirka Pamfleti.
- Shorten, Andrew (2022). Multiculturalism. The Political Theory of Diversity Today. Polity Press.

- Smith, David Livingstone (2011). *Less than human. Solving the puzzle of dehumanization*. St. Martin's Press (epub izdaja).
- Smith, David Livingstone (2021). *Making Monsters. The Uncanny Power of Dehumanization*. Harvard University Press.
- Steinweis, Alan E. (2006). *Studying the Jew. Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*. Harvard Univ. Press.
- Šimonka: Rekordno nizka brezposelnost vodi do slabše motiviranosti zaposlenih za delo. Posvet GZS-ja o poslovnih izzivih v letu 2022, *RTV SLO, MMC portal*, spletna objava, dostopna: <https://www.rtvlo.si/slovenija/simonka-rekordno-nizka-brezposelnost-vodi-do-slabse-motiviranosti-zaposlenih-za-delo/601283>.
- Šumi, Irena, Cirila Toplak, Kristina Toplak. From raw ideology to cooked legality: nation and citizenry in post-socialist Slovenia. *Anthropological notebooks*. [Tiskana izd.]. 2016, year 22, no. 3, str. 125. [http://www.drustvo-antropologov.si/AN/PDF/2016\\_3/Anthropological\\_Notebooks\\_XXII\\_3\\_Sumi.pdf](http://www.drustvo-antropologov.si/AN/PDF/2016_3/Anthropological_Notebooks_XXII_3_Sumi.pdf), <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-L3IMQKLV>.
- Šumi, Irena. (1999). Blizu polnega kroga tega sveta: ameriški Indijanci med preteklostjo in sedanjostjo. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, Ethnicity, 3.
- Tsakalakis, Thomas (2020). *Political Correctness. A Sociocultural Black Hole*. Routledge.
- Zakaria, Fareed (2007). *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad (revised edition)*. W. W. Norton & Company.
- Žižek, Slavoj. Karl Schmitt in the age of post-politics. V: Mouffe (ur.), 1999 (epub izdaja).